

cu straturile mai vechi ale așezării de la Vinča, cum arată unele asemănări cu Starčevo. În sfârșit, și la Danilo și la Hvar ceramica pictată ar trebui socotită mai veche decât celelalte specii ceramice, chiar dacă între ele nu există nici o legătură.

Dar tocmai pentru că aceste concluzii se bazează mai ales pe argumente stilistico-tipologice, ele sînt într-o anumită măsură mai mult ipoteze de lucru, pe care nu le împărtășesc toți specialiștii; căci dacă și alți cercetători (de ex. Benać) sînt de acord că Danilo și Kakanj sînt culturi contemporane, nu toți sînt de părere că și cultura Hvar ar fi contemporană cu acestea, ea fiind considerată sincronă cu cultura Lišićici și cu Butmir. În schimb, și alți cercetători iugoslavi (Garašanin, Benać) sînt de acord că raportul dintre Butmir și cultura Vinča este acela indicat de Korošec, cultura Butmir fiind sincronă cu începutul fazei Vinča II (= Vinča-Pločnik).

Oricum ar fi, descoperirile viitoare sînt acelea menite să rezolve controversese și, în locul ipotezelor, să aducă concluzii mai temeinice. Dar dacă se admite că Danilo este, cel puțin în parte, mai vechi decât Butmir și că decorul spiralic a

ajuns în această zonă dinspre sud — atunci ar trebui să se accepte și ipoteza plurigenezei acestui motiv în ceramica neolitică a sud-estului Europei, concluzie cu care nu putem fi de acord, deși spre ea înclină și alți cercetători. Pe de altă parte, unele dintre topoarele de piatră șlefuită de formă calapod (chiar dacă au laturile ceva mai teșite și par mai tîrzii) implică și ele legături cu culturile dunărene vechi, iar obsidiana (dacă analiza va dovedi că provine din Ungaria) duce la aceeași concluzie. De aceea spirala trebuie considerată și la Danilo un bun cultural de origine central-europeană-dunăreană, concluzie sprijinită și pe lipsa acestui motiv în specia ceramică pictată de la Danilo; aceasta din urmă poate fi, în schimb, considerată într-adevăr de esență sudică.

Bineînțeles că toate aceste discuții nu dovedesc decât tocmai importanța rezultatelor de la Danilo, publicate complet și sistematic, cu planșe fotografice și în culori de cea mai bună calitate, textul încheindu-se cu un larg rezumat în limba engleză care dă posibilitatea tuturor cercetătorilor să ia cunoștință și de interpretarea autorului.

Vladimir Dumitrescu

J. D. EVANS, *Malta*, Londra, 1959, 255 p., 35 fig. în text și 96 figuri pe planșe (în colecția «Ancient Peoples and Places»).

Se știe că cele mai multe dintre marile insule ale Mediteranei au dat la iveală monumente arheologice de o valoare excepțională pentru cunoașterea vechilor culturi și civilizații ale «mării interioare» — deși nu toate s-au bucurat de o cercetare sistematică și permanentă. Monumentele megalitice ale Balearelor, «nurraghi» Sardiniei, strălucitele temple grecești ale Siciliei, nu mai puțin uluitoarele palate minoice ale Cretei, multiplele descoperiri din Ciclade și atît de bogatele necropole cipriote datînd în special din epoca bronzului, sînt tot atîtea mărturii ale înaltului grad de dezvoltare al culturii și civilizației populațiilor respective în cursul ultimelor

trei milenii dinaintea erei noastre. S-ar putea spune că numai Corsica face figură de soră săracă în rîndul marilor insule ale «mării interioare». În schimb Malta — sau mai bine-zis arhipelagul maltez — cu toată suprafața sa redusă, poate rivaliza în multe privințe și în special prin monumentele sale megalitice, cu cele mai pe drept vestite dintre insulele Mediteranei.

Într-adevăr, templele și hypogeele sale cu totul originale, ca și sculpturile de mare valoare artistică, fac din Malta un important centru arheologic. De altfel, aceste monumente au și atras atenția călătorilor încă de acum cîteva sute de ani, iar unele săpături arheologice au fost întreprinse chiar de acum aproape 150 de ani. Cu toate acestea nu se poate vorbi de adevărate cercetări arheologice științifice decît după începutul secolului nostru, iar prima sinteză despre

vechile culturi ale Maltei a fost scrisă abia acum 25 de ani de către arheologul italian L. Ugolini. Caracterul destul de fantastic al concluziilor sale răpește însă acestei prime încercări de sinteză o bună parte din valoarea ei, căci — așa cum rezultă din însuși titlul cărții (*Malta. Origini della civiltà mediterranea*) — Ugolini căuta în Malta focarul de unde a iradiat întreaga cultură străveche a Mediteranei, ceea ce este, evident, tot atât de absurd pe cât de tendențios.

Iată de ce noua sinteză — de altfel nu prea vastă — datorită arheologului englez J. D. Evans umple în chip binevenit un gol supărător în informația noastră despre arheologia Mediteranei. După o prefață și o introducere în care se face istoricul descoperirilor și al cercetărilor din arhipelagul maltez (din care, de altfel, numai două dintre cele cinci insule — și anume Malta și Gozo — au dat la iveală resturi arheologice), Evans trece la studierea și clasificarea sistematică a tuturor monumentelor arheologice de aci.

Nu există nici o dovadă despre o eventuală prezență a omului paleolitic în Malta, cele mai vechi indicii despre popularea insulei fiind din neolitic. Tocmai de aceea, primii locuitori ai Maltei trebuie să fi venit de afară, desigur din Sicilia, așa cum arată ceramica decorată cu motive rectiliniiare prin impresiuni cu *cardium*, care este aproape identică cu specia respectivă din grupa Stentinello din Sicilia, dar nu seamănă de loc cu grupa *cardium* din nordul Africii. Evans fixează pe la 2500 î.e.n. data sosirii acestei populații neolitice în Malta, deși cultura Stentinello cu ceramică *cardium* își începe existența încă de pe la 3000 î.e.n. și în felul acesta data propusă de autor pare puțin cam joasă.

Din faza următoare a neoliticului maltez, pe lângă ceramică de același tip, dar de mai bună calitate (motivele rectiliniiare din faza precedentă fiind înlocuite în cea mai mare parte prin motive curbiliniare), datează cele mai vechi monumente megalitice și morminte săpate în stîncă. Apoi apar celelalte temple cu trei încăperi dispuse ca o frunză de trifoi, urmate de templele cu două rînduri de încăperi și adevăratele temple-complexe; în sfîrșit, din ultima fază a acestor construcții monumentale sînt și hypogeele, pe care autorul le datează pe la 1600—1500 î.e.n. Abia după

aceasta se poate vorbi de o epocă a bronzului, caracterizată în prima ei fază prin cimitire de incinerare și prin dolmeni, iar în celelalte două faze, prin sate întărite cu valuri.

În ceea ce privește marile construcții monumentale-megalitice (considerate uneori monumente funerare, dar greșit, deoarece nu s-au găsit în ele morminte, cu o singură excepție — Tarxien — explicabilă prin folosirea ulterioară a templelor ca loc pentru depunerea resturilor funerare), ele erau temple destinate cultului morșilor; așa s-ar explica faptul că unele dintre cele mai vechi imită forma mormintelor colective săpate în stîncă. De altfel, Evans socotește că la început primelê temple au putut fi chiar morminte, dar în curînd s-a renunțat la folosirea lor în acest scop, iar ulterior evoluția lor a fost foarte rapidă.

La Tarxien (dar și în alte locuri), pe unele dintre blocurile de piatră ca și pe altare sînt săpate motive spiralice. Tot aci s-a găsit partea inferioară a unei statui monumentale (care va fi avut aproape 2,50 m înălțime), alături de nenumărate statuete de piatră, obeze, reprezentînd desigur divinitatea malteză a fertilității. Marile temple și complexele de temple nu vor fi fost construite într-un timp relativ scurt după un plan organic, ci de-a lungul unei perioade care a durat cîteva generații, adăugîndu-se mereu cîte ceva la construcția inițială. După părerea lui Evans, atît templele cît și mormintele săpate în stîncă și hypogeele din Malta reprezintă creații locale, evaluate pas cu pas și nu se datoresc unor influențe externe.

Locuitorii neolitici ai Maltei se ocupau cu agricultura (deși nu s-au găsit « dovezi directe », cum spune Evans) și cu creșterea animalelor domestice. Mormintele colective și cultul strămoșilor sugerează o organizație socială pe bază de familii mari sau « clanuri ». Cel mult preoții vor fi constituit o « clasă puternică » în ultima fază, dar acest lucru nouă nu ni se pare posibil, țînînd seama de stadiul de dezvoltare al acestor comunități. Dimpotrivă, sîntem de acord cu autorul cînd afirmă că importanța femeii în religie — ca preoteasă și, probabil, ca zeiță a fertilității — nu implică neapărat o organizație matriarhală.

Legăturile Maltei cu Sicilia și cu insulele vecine (Lipari) s-au continuat de-a lungul primelor trei faze (A-B-C) ale neoliticului, dar încetează cu totul în faza a patra (D), de când s-ar putea vorbi de legături cu sud-estul Italiei, cu Sardinia și cu Franța. Relațiile de schimb cu țările vecine din vestul Mediteranei au fost importante, deși n-au influențat mult cultura malteză. În schimb, începând de la mijlocul mil. II se poate vorbi despre o influență minoico-miceniiană, așa încât faza finală a culturii neolitice malteze (faza E) pare a fi saturată de influențe egeice. Spiralele săpate pe blocurile de piatră amintesc mai degrabă, după autor, pe acelea pictate din Creta, datînd din Minoicul Mijlociu II și III, decît de acelea de la Micena — dar în această privință socotesc că s-ar putea stabili și asemănări cu spiralele miceniene, însă și cu acelea mai vechi din Ciclade.

Această strălucită cultură materială nu a cunoscut o fază de decadență, ci și-a încetat brusc existența. Venirea unor noi triburi purtătoare de arme de aramă și cu săgeți cu virfuri de obsidiană i-a pus capăt. Noii veniți își incinerează morții și folosesc chiar templul de la Tarxien ca cimitir. Cultura lor materială diferă cu totul de a predecesorilor neolitici. Ceramica seamănă cu aceea din bronzul timpuriu din Lipari (Capo Graziano), dar e probabil că noii locuitori ai Maltei nu au venit de aci, ci din sudul și sud-estul Italiei, unde se găsesc de asemenea dolmeni. De altfel și aceștia veniseră din răsăritul Mediteranei. Aceasta a doua «invație a Maltei» — cum o numește autorul — trebuie situată în decursul secolului XIV î.e.n., după cum ar dovedi unele resturi miceniene descoperite în Malta. Trecînd prin trei faze de dezvoltare, cultura acestei epoci durează pînă la venirea coloniștilor cartaginezi, în sec. VIII sau VII. Ni se pare totuși că în sec. XIV î.e.n. nu mai puteau veni dinspre est triburi cu pumnale de aramă, deoarece la această dată armele de bronz erau de mult generalizate în Mediterana răsăriteană, așa încît credem că începutul epocii bronzului în Malta ar trebui situat mai timpuriu.

În legătură cu problema cronologică și cu alte concluzii ale autorului, ni se pare util să arătăm că arheologul sicilian Bernabó Brea aduce o

serie de obiecții, care par întemeiate, într-o recenzie apărută de curînd în *Antiquity* (XXXIV, 1960, p. 132—137). Pe baza datării destul de sigure a culturilor din Sicilia și din insulele Lipari din epoca bronzului, care pot fi comparate cu cele din Malta, B. B. propune o datare cu cel puțin o jumătate de mileniu mai ridicată. Originea culturii cimitirelor de incinerare (Tarxien) ar trebui căutată în culturile Helladicului Mijlociu din Pelopones, așa încît cultura megalitică finală a Maltei — care o precede pe aceea a cimitirelor de incinerare — trebuie considerată dispărută pe la 1650 î.e.n. (și nu pe la 1400, cum socotește E.). În felul acesta nu pot exista în cultura megalitică malteză reflexe ale culturii miceniene, căci, dimpotrivă, ea trebuie considerată cel mai apusean avanpost al culturii egeice a bronzului timpuriu, avînd strînse analogii cu Troia I—II, cu cultura Cicladelor etc. Chiar plastica malteză are legături cu aceea din Egeea. Cultura megalitică din Malta, ale cărei începuturi se situează în bronzul timpuriu, s-ar fi dezvoltat deci, după B.B., de-a lungul mileniului III și în primele două sau trei secole ale mil. II î.e.n. Astfel încadrată cronologic, se poate afirma că ea a avut o importanță deosebită pentru formarea culturilor din vestul Mediteranei. Și B. Brea se întreabă dacă la originea întregii arhitecturi megalitice din Europa Apuseană nu stă cumva tocmai arhitectura megalitică a Maltei. În sfîrșit, B.B. nu admite nici continuitatea dintre cultura neolitică malteză de tip Stetinello și cultura megalitică; după părerea sa, acestea nu pot fi considerate două faze ale unei aceleiași culturi, ci două culturi deosebite care nu se succed direct în timp, căci între ele trebuie să fi existat alte culturi încă neidentificate. Tocmai influențele egeice din bronzul timpuriu au dat impulsul necesar creării culturii megalitice malteze, ale cărei monumente pot fi considerate creații proprii malteze, născute sub impulsul aporturilor egeice.

Cu toate aceste controverse aproape inevitabile în stadiul actual al cercetărilor, este neîndoielnic că această nouă sinteză a culturilor străvechi din Malta este deosebit de utilă, pe de o parte pentru că ea descrie toate monumentele de cultură materială ce pot fi atribuite neoliticului și epocii

bronzului, iar pe de altă parte, pentru că autorul — care a lucrat el însuși pe teren mulți ani în Malta — stabilește nu numai succesiunea istorică a diferitelor culturi și faze din aceste epoci, înălțurind o serie de concluzii greșite, dar încearcă

să precizeze și toate legăturile cu lumea înconjurătoare, deși în fapt, spre deosebire de Ugolini, el minimalizează oarecum rolul acestei insule în dezvoltarea culturilor Mediteranei.

Vladimir Dumitrescu

GEORGE E. MYLONAS, *Ancient Mycenae. The Capital City of Agamemnon*, Londra, 1957, VIII + 201 pag. și 87 fig. pe planșe.

Autorul publică în acest volum o serie de lecții universitare, redactate într-o formă accesibilă oricărui cititor cu oarecare cunoștințe în acest domeniu, deși se dau numeroase detalii și nu sînt trecute cu vederea nici unele dintre precizările necesare oricărui specialist care dorește să ia cunoștință de rezultatele ultimelor săpături de la Micene și de cele mai recente puncte de vedere în privința vechilor descoperiri.

După primul capitol în care se situează Micene în cadrul legendelor și al istoriei, urmează alte cinci capitole în care sînt descrise descoperirile făcute în acest important centru al lumii proto-grecești (cap. II, Micene și zidurile sale; cap. III, Palatul și citadela; cap. IV, Case și morminte în afara cetății; cap. V, Cercul A de morminte; cap. VI, Cercul B de morminte), cartea încheindu-se cu un *epilog*, un glosar al termenilor tehnici mai des folosiți, cronologia descoperirilor de la Micene, o bibliografie și un index. În felul acesta sînt rezumate și discutate toate descoperirile de la Micene, începînd cu cele mai vechi, făcute de Schliemann și pînă la celea din ultimii ani; dintre acestea din urmă cel mai important complex este fără îndoială noul cerc de morminte-put, numit Cercul B (*Cirlele B*). Autorul cărții a fost unul dintre conducătorii cercetărilor din cuprinsul acestui cerc descoperit în 1951 și săpat în 1952—1954. Iar întrucît despre aceste descoperiri nu s-au publicat decît unele dări de seamă preliminară, în periodice mai puțin accesibile, descrierea lor relativ detaliată în capitolul VI al cărții este de cel mai mare interes pentru toți cercetătorii.

Înainte de a trece în revistă aceste ultime descoperiri, amintim că, spre deosebire de alți autori, Mylonas datează celebrul «teaur al lui Atreu» pe la circa 1250 î.e.n., deci într-o perioadă înaintată a Helladicului Tîrziu III, iar așa-numitul mormînt al Clitemnestrei puțin mai tîrziu, pe la 1225 î.e.n., acesta fiind, în orice caz, posterior Cercului B de morminte, din care s-a distrus o porțiune cu prilejul construirii mormîntului cu cupolă.

În ceea ce privește noul cerc de morminte de la Micene, situat în afara incintei citadelei, fără ca descoperirile să fie tot atît de spectaculoase ca acelea făcute de Schliemann, ele sînt deosebit de importante din punct de vedere științific, cu atît mai mult cu cît cercetarea lor a fost făcută cu stricta respectare a tuturor cerințelor tehnicii moderne de săpături. Situat la circa 130 m spre vest de vestita «Poartă a leilor», și anume la 10 m vest de bolta cupolei mormîntului Clitemnestrei, zidul de înconjur al cercului B s-a păstrat cu totul parțial — o bună parte din el fiind distrus în Helladicul Tîrziu III, cînd s-a construit mormîntul Clitemnestrei. Lat de 1,55 m și înalt de 1,20 m, zidul a fost construit în tehnica ciclopică. Fragmentele ceramice găsite în jurul zidului și chiar în el sînt tipice minylene din Helladicul Mijlociu (fragmente cenușii și negre) și cu pictură mată, ceea ce dovedește că acest cerc de morminte a fost construit în perioada tîrzie a Helladicului Mijlociu.

În interiorul cercului s-au descoperit 24 de morminte, dintre care numai 14 pot fi considerate adevărate morminte-put. Deasupra unora se aflau încă *in situ* fragmente de stele de piatră, dintre care unele cu scene figurate (de ex. un taur atacînd un vînător). În general, gropile săpate în stîncă sînt mari (3,90 × 2,95 m și